

nieuwe vondsten beter te contextualiseren en te vergelijken met situaties in andere steden. Historici krijgen een materieel kijkje achter de coulissen van de stedelijke regelgeving. De opgegraven resten van ambachtelijke bedrijven geven inzicht in hun werkelijke omvang en hun locatie in de stad. Ze verraden bovendien de ontwikkeling en continuïteit van productsoorten en productietechnieken. Grondige kennis over de gang van zaken in specifieke bedrijfstakken kan leiden tot nieuwe interpretaties van de economische ontwikkeling van Nederland, zoals al eerder is bewezen door onderzoeken in de textielsector (Kaptein) en brouwssector (Yntema en Unger). *Het ambachtelijk bedrijf* is hiervoor een stevige bouwsteen.

Huiskamp, bedrijfsadviseur op het gebied van arbeidsrelaties, was tevens amateur-archeoloog in Haarlem, wat hem op het spoor bracht van de middeleeuwse ambachten. Eerder heeft hij in lokale archeologische tijdschriften over de beschreven ambachten gepubliceerd. Hij heeft deze synthese in een worsteling met zijn gezondheid ternauwernood kunnen realiseren. In juni 2019 is hij aan zijn ziekte overleden. Dit boek is een kostbare en dankbare nalatenschap.

Leen Alberts, Hogeschool Utrecht

Marijke van der Wal, *Koopmanszoon Michiel Heusch op Italiëreis. Brieven van het thuisfront, 1664-1665* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2019). 250 p. ISBN 9789087047757.

DOI: 10.18352/tseg.1112

Eigentijdse egodocumenten over een zeventiende-eeuwse Italiëreis zijn op zich niet uniek. Veel welgestelde jongeren maakten zo'n *grand tour* en hielden een reisverslag bij of stuurden brieven naar huis. Brieven van het thuisfront zijn veel zeldzamer. Marijke van der Wal, bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het Nederlands aan de Universiteit Leiden, kwam deze verzameling van 51 brieven uit 1664-1665 op het spoor. Zij was van 2008 tot 2013 projectleider van 'Brieven als Buit', waarbij ruim 38.000 Nederlandse brieven uit Engelse archieven digitaal ontsloten werden op www.brievenalsbuit.inl.nl.

De brieven zijn allemaal gericht aan Michiel Heusch jr. (1641-1668), zoon van koopman Michiel Heusch sr. (1601-1684) die in de internationale handelsstad Hamburg een vooraanstaande plaats innam. Zijn gezin maakte daar deel uit van de Nederlandssprekende én -schrijvende gemeenschap. Liefst 47 van de brieven zijn van vader Heusch, de overige brieven komen van andere familieleden. Michiel jr. reisde naar Italië. De vroegst gedateerde brief ontving hij in Zuid-Duitsland, bij de laatste brief stond hij op het punt om van Genua naar Frankrijk te vertrekken. Kennis van het Frans en Italiaans was van belang voor kooplieden,

iets waar zijn vader hem in zijn brieven regelmatig op wees. Vaderlief had meer invloed op de reis. Zoon Michiel bezocht plekken die hemzelf interesseerden – Venetië tijdens het Carnaval – maar liet zich evengoed door zijn vader dirigeren naar steden waar hij zaken moest afhandelen, zoals Genua. In hoeverre Heusch jr. ook cultureel gevormd werd tijdens de reis blijft in het ongewisse, wel is duidelijk dat hij alle kneepjes van het vak van koopman leerde.

Heusch sr. instrueerde zijn zoon in de koophandel, die hinder ondervond van de tijdens zijn reis uitgebroken Tweede Engelse Oorlog (1665-1667). Heusch sr. vreesde voor ladingen die vanuit diverse landen onderweg waren. Strijdende partijen hadden mogelijk interesse in verscheepte bouwmaterialen als lood en ijzer, terwijl de eveneens door hem verhandelde voedingswaren alleen al door oponthoud schade konden oplopen. De brieven waren een belangrijke schakel in de administratie van Heusch' handel: de financiering, de verzekering en het verschepen ervan komen aan bod. Vermoedelijk stuurde zoon Heusch ze samen in één pakket naar huis, om daar opgeborgen te worden. Vader Heusch waarschuwde meer dan eens voor de vele kapers op de kust. Het is wrang dat die kapers alsnog deze collectie brieven buitmaakten.

De brieven geven een gedetailleerd inzicht in de handelsrelaties van Heusch sr. Hij noemt circa 270 namen van contacten in voornamelijk Italië en Hamburg. Een namenlijst in deze uitgave voorziet hen, voor zover mogelijk, van aanvullende informatie. Omdat de brieven uit een aangesloten periode stammen, zijn sommige relaties op de voet te volgen. Zo wond Heusch sr. zich eerst op over de eigenzinnige schipper Cort Moller die niets van zich liet horen terwijl hij met 304 zakken rijst uit Genua naar Hamburg voer. Heusch wist niet wanneer zijn handelswaar zou arriveren. De relatie leek gered toen Moller opdook op een moment dat de prijs voor rijst hoog was. Toen later echter bleek dat een deel van de rijst was aangetast omdat de zakken in het ruim bij de rozijnen hadden gelegen, kon Moller uiteraard geen goed meer doen. Verzekeraars bogen zich vervolgens over dit incident.

Het uitwisselen van zakelijke gegevens maakt de inhoud van de brieven soms knap ingewikkeld. De teksten wemelen van jargon uit de handels- en wisselpraktijken, met termen die zelfs het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* niet hebben gehaald. Een interessante uitdaging voor neerlandici. Voor hen biedt deze uitgave meer aanknopingspunten voor onderzoek. De in 1585 uit Antwerpen gevluchte familie Heusch schreef tachtig jaar later, in de derde generatie, nog steeds in het Nederlands. In Hamburg op straat zullen zij zich echter van het – aan het Nederlands verwante – Nederduits hebben uitgedrukt. De Duitse invloed is in de brieven zichtbaar door enige lexicale interferentie, zoals het gebruik van *Osteren* en *Pfingsten* voor Pasen en Pinksteren. Werkelijke *code switching*, waarbij afwisselend Nederlands en Duits wordt gebruikt, is echter niet aan de orde.

Na ruim zestig pagina's verhelderende achtergrondinformatie volgt de transcriptie van alle brieven, met telkens voor een aantal brieven tegelijk een korte inleiding. Dat is een prettige oplossing omdat de brieven in hapklare hoeveelheden worden aangeboden en er hierdoor een doorlopend chronologisch verhaal ontstaat. De al genoemde namenlijst sluit deze keurig verzorgde en geïllustreerde bronnenuitgave af.

Ingrid van der Vlis, Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk

Thomas Max Safley (ed.), *Labor Before the Industrial Revolution. Work, Technology and their Ecologies in an Age of Early Capitalism*. [Perspectives in Economic and Social History, vol. 55.] (London/New York: Routledge, 2019). xiv, 262 p. ISBN 9780815369950.

DOI: 10.18352/tseg.1113

Labor Before the Industrial Revolution brings together ten essays which all deal with labour as a lived experience in early modern and medieval Europe. In an introductory chapter, Thomas Max Safley and Leonard N. Rosenband state that in debates on industrialization, the development of capitalism and the growth of a 'modern' economy, generalizations, monolithic views and teleological reasoning are still latent. Whether primacy is attributed to the accumulation of capital, technological progress or a rising consumer demand as the engine of economic growth, labour is most often reduced to a mere factor of production. By contrast, this volume aims to show how labourers themselves were creative agents and played a meaningful role in economic development. Safley and Rosenband moreover plead for a nuanced, contextualized view that recognizes the various requirements posed by different industries for rising productivity. The importance of variety and context is implied by the 'ecological' approach developed by the authors. In essence, this approach implies a consideration of the dynamic and mutually transformative interactions that exist between labourers and their behaviour on the one hand, and the specific environment – comprising the physical setting, social relations, market forces, regulatory regimes and so forth – on the other hand. Variations in the environment create distinctive 'ecologies of work' and render every 'locus of labour' unique. This opens the way to think of multiple forms of capitalism and expose different types of industrialization. Bert de Munck and Jelle Versieren thus aptly speak about genealogies of capitalisms (in plural) in their essay on the commodification of labour.

The contributors to this volume explore the experience of work and how